

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.9.072

О.Г. ВІНОГРАДОВ, канд. психол. наук

Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

СОЦІАЛЬНО-КОГНІТИВНА ДІАГНОСТИКА СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ ЯК ПРЕДИКТОРА ПРОФЕСІЙНИХ ДОСЯГНЕНЬ

Виконано лонгітюдне дослідження опосередкованих зв'язків між професійними досягненнями студентів-психологів та їх системою переконань й уявлень про власну ефективність.

Відповідно до концепції М.О. Холодної [1], інтелектуальна обдарованість характеризується серед іншого інтенціональними складовими, які визначають спрямованість пізнавальної активності особистості та систему переконань людини про себе й навколишній світ. Ця система переконань належить до важливих когнітивно-афективних регулюючих структур, від яких залежить узгодженість людської поведінки на рівні окремих діяльностей в довгостроковій перспективі. В соціально-когнітивній теорії Уолтера Мішела їй також відведено чільне місце поруч із чотирма іншими групами особистісних змінних [2]. Зважаючи на ту роль, яку вона відіграє в організації діяльності (особливо професійної), можна висунути гіпотезу, що певні індивідуальні відмінності в змісті та структурі системи переконань можуть мати значущий статистичний зв'язок з важливими поведінковими критеріями – інтелектуальною активністю та досягненнями у професійній сфері.

У дослідженні, започаткованому у 1993 році з метою перевірки цієї гіпотези, взяли участь 63 студенти факультету соціології та психології Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка. Вибірка складалася з двох груп – 44 студентів третього курсу відділення психології (1993 рік) та 19 студентів другого курсу відділення психології (1995 рік). Кількість жінок (яких традиційно

більше навчається на відділенні психології) складала 36 та 14 осіб відповідно. В пакет діагностичних методик входив особистісний запитальник 16PF (форма С) та спеціально розроблена анкета з 19 двополосними твердженнями, які стосувалися переконань студентів-психологів щодо ролі біологічних та соціальних чинників у формуванні індивідуальних відмінностей, специфіку вимог до психолога-професіонала, найбільш адекватні для психології методологію та методи дослідження тощо (табл.1). До складу анкети було також включено декілька пунктів, які описують сприйняття власної ефективності як дослідника (perceived self-efficacy). Сприйняття власної ефективності займають важливе місце в соціально-когнітивній теорії А. Бандури й означають переконання людини в тому, що вона зможе успішно вирішувати певний клас задач. Численні експериментальні дослідження самого А. Бандури та його послідовників показали, що сприйняття власної ефективності визначають, скільки часу людина витратить на ту чи іншу діяльність, чинитиме опір несприятливим обставинам та зберігатиме емоційну стійкість перед лицем невдач [3]. В літературі зустрічаються згадки спеціального запитальника для вимірювання сприйняття власної ефективності у підлітків, який був розроблений А. Бандурою [4], але, на жаль, відомості про його психометричні властивості та результати досліджень відсутні.

Таблиця 1 - Текст запитальника для визначення системи переконань

1.	Психологічні відмінності між людьми обумовлені в основному біологічними причинами	Психологічні відмінності - результат історії різних виховних впливів і впливу середовища
2.	Психолог повинен мати енциклопедичні знання в багатьох галузях	Психолог повинен насамперед глибоко знати все по своїй вузькій спеціалізації, тільки тоді він - професіонал
3.	Психіка настільки складний феномен, що наука ніколи не зможе підійти до розкриття її таємниць	Вже зараз багато зроблено в розкритті таємниць психіки, а в недалекому майбутньому з'являться вирішальні відкриття

4.	Те, чого може досягти вчений, визначається насамперед «духом часу», науковим співтовариством, соціальною ситуацією	Особисті здібності і характер - от справжні детермінанти успіху в науці
5.	Я вірю, що мені вдасться зробити істотний внесок у розвиток психологічної науки	Навряд чи мої власні дослідження зможуть змінити існуючі погляди на природу психічних явищ
6.	Ідеал психології - це природничі науки типу фізики або математики	Психологія - наука гуманітарна й ніколи природничо-наукова парадигма не буде сприяти кращому розумінню людини людиною
7.	Психолог, створюючи свою теорію, повинен обов'язково інтегрувати в ній усі створені до нього теоретичні погляди	Якщо якась концепція застаріла, потрібно відкинути помилкові погляди і будувати теорію на новому місці, узавши тільки деякі ключові ідеї
8.	Конкретну людину неможливо підвести під якісь загальні закономірності, у кожного - свої індивідуальні закони	Усі люди можуть бути описані з точки зору загальних універсальних психологічних законів
9.	Після того, як я ближче познайомився з психологією, вона мене розчарувала	Після того, як я ближче познайомився з психологією, я зрозумів, що зробив правильний вибір
10.	У психології майже все вже сказано - придумати щось нове практично неможливо	У психології маса областей, де є місце новим підходам і фактам
11.	Єдиний спосіб вивчення людини - створення процедур, що вимірюють визначені сторони його психіки	Вивчати людину можна тільки на базі емпатії, використовуючи аналогії і метафори
12.	Я вірю в існування парапсихічних феноменів	Віра в парапсихічні феномени несумісна з науковим підходом
13.	Серед декількох теорій, що претендують на пояснення того або іншого психічного явища, завжди існує одна - більш вірна	Усі теорії можуть бути одночасно вірними
14.	Справжній психолог — той, хто може побачити найглибший зміст у самій незначній деталі поведінки людини	Той, хто на підставі аналізу величезної кількості даних може встановити нехай незначну, але надійну загальну закономірність
15.	Психологія повинна насамперед описувати й аналізувати загальні закономірності	Психологія повинна бути орієнтована на опис унікальності людської індивідуальності
16.	Багатий практичний досвід для психолога важливіше теоретичного знання	Теоретичні знання можуть замінити собою практичний досвід
17.	Психолог - людина, якій набагато легше досягати в житті своїх цілей, оскільки він тонко розбирається в людях і може впливати на «струни» їхньої душі	Психолог - скоріше кабінетний учений, якому в реальному житті мало допомагають його знання
18.	Наші висновки про людину завжди імовірнісні, завжди існує принципова можливість помилитися	У принципі можна досягти того, що висновки про людину будуть точними на сто відсотків
19.	У мене відсутні здібності до математики	Математика дається мені легко

Для вимірювання головної незалежної змінної – інтелектуальної активності – був використаний метод експертної оцінки. Четверо викладачів, які мали можливість спостерігати за поведінкою 44 досліджуваних першої групи на лекціях, семінарах та практичних заняттях (з загальної психології, фізіології ВНД, математичних методів у психології та психотерапії), оцінювали рівень інтелектуальної активності студентів за п'ятибальною шкалою (1 - не проявляє активності, 5 - максимальна інтелектуальна активність). Оскільки одним із недоліків експертної оцінки є суттєвий вплив ставлення експерта до досліджуваного, була використана процедура з метою корекції впливу цього чинника, за якою для оцінок кожного експерта будувалося так зване «особисте рівняння» - регресійне рівняння, в якому предикторами виступали значення 16 факторів особистості, виміряних за допомогою 16PF. Якщо подібне рівняння пояснювало значущу частину варіації залежної змінної, воно обговорювалося з експертом з метою скоригувати можливі викривлення оцінки інтелектуальної активності, зумовлені суб'єктивним сприйняттям поведінко-

вих проявів студентів. Так, центральним предиктором у рівнянні одного викладача фігурував фактор «Сила Я» (один із компонентів нейротизму), тоді як в іншого викладача таким найважливішим предиктором був фактор домінантності з позитивним знаком (тобто, більш впевнені та домінантні досліджувані сприймалися як більш інтелектуально активні). Після ознайомлення з особистим рівнянням викладач міг скоригувати свої оцінки, якщо вважав за потрібне. В результаті експертні оцінки мали прийнятний рівень надійності-узгодженості 0,85, виміряний за допомогою показника альфа Кронбаха.

Наступним кроком було об'єднання чотирьох оцінок в інтегральний показник інтелектуальної активності шляхом формування зваженого середнього за допомогою факторного аналізу. Цей метод дозволяє врахувати взаємозв'язки між окремими джерелами експертної інформації - якщо оцінки експертів надто сильно корелюють або не пов'язані між собою, вагові коефіцієнти відповідно зменшуються.

Для побудови моделі взаємозв'язку інтегральної екс-

пертної оцінки інтелектуальної активності і переконань студентів використовувався множинний регресійний аналіз, за допомогою якого покроковим методом формувалося рівняння передбачення. Рівняння будувалося тільки для студентів експериментальної групи, а для досліджуваних контрольної групи на його основі обчислювалися кількісні передбачення інтелектуальної активності.

Результати аналізу. Покроковий регресійний аналіз показав, що найкращу модель передбачення залежної змінної можна сформувати на базі 7 питань (4, 5, 7, 8, 11, 17 та 18). При цьому скоригований на кількість предикторів квадрат множинного коефіцієнта кореляції (так званий коефіцієнт детермінації) склав 0,732 – тобто, біля 75 %

варіації експертної оцінки інтелектуальної активності вдалося пояснити відмінностями в тому, як досліджувані відповідали на питання методики дослідження переконань. В таблиці 2 дисперсійного аналізу наводяться дані, які підтверджують значущість цього показника.

Зрозуміло, настільки високе значення, отримане на вибірці, швидше за все свідчить про так звану «перепідго-вкву» моделі, і на незалежній вибірці при крос-валідації варто очікувати більш скромних значень. Однак той факт, що виявлена закономірність може бути перенесена на генеральну сукупність, не підлягає сумніву.

У табл. 3 наведено значення регресійних коефіцієнтів для семи предикторів (усі вони значимі на рівні $p < 0,01$).

Таблиця 2 - Перевірка гіпотези про значущість коефіцієнту детермінації за допомогою дисперсійного аналізу

Джерело	Сума квадратів	Ступінь свободи	Середній квадрат	F	Значущість
Регресія	59,292	7	8,470	17,791	0,000
Залишок	17,140	36	0,476	-	-
Разом	76,432	43	-	-	-

Таблиця 3 - Регресійні коефіцієнти для рівняння передбачення оцінок інтелектуальної активності

Змінна	B	Станд. похибка	Бета	t	P
(Константа)	-0,524	1,021		-0,513	0,611
V5	-0,483	0,108	-0,371	-4,464	0,000
V8	0,506	0,086	0,490	5,909	0,000
V11	0,651	0,140	0,407	4,633	0,000
V7	0,235	0,083	0,240	2,840	0,007
V17	0,453	0,122	0,309	3,727	0,001
V4	0,343	0,097	0,300	3,529	0,001
V18	-0,417	0,121	-0,302	-3,446	0,001

Примітка: B – ненормований регресійний коефіцієнт, ст. похибка – стандартна похибка ненормованого коефіцієнта, Бета - нормований коефіцієнт, t – значення критерію Стюдента, P – його значущість.

Таким чином, інтегральний показник експертної оцінки інтелектуальної активності можна прогнозувати на підставі системи переконань студентів-психологів щодо природи психічних феноменів, методології їхнього дослідження, а також сприйняття власної ефективності як дослідника. Так, студенти, що одержують більш високий бал інтелектуальної активності, частіше висловлюють переконання в тому, що зможуть зробити істотний внесок у розвиток психологічної науки (5), що «всі люди можуть бути описані з точки зору загальних універсальних психологічних законів» (8), «вивчати людину можна тільки на базі емпатії, використовуючи аналогії і метафори» (11). На їх думку, «якщо якась концепція застаріла, потрібно відкинути помилкові погляди і будувати теорію на новому місці, узявши тільки деякі ключові ідеї» (7), «психолог - скоріше кабінетний вчений, якому в реальному житті мало допомагають його знання» (17), «Особисті здібності і характер - от дійсні детермінанти успіху в науці» (4), «Наші висновки про людину завжди імовірнісні, завжди існує принципова можливість помилитися» (18).

Як бачимо, суттєвий внесок у передбачення робить сприйняття власної ефективності: студенти, які упевнені у своїй здатності сказати нове слово в науці та підкреслюють роль особистих здібностей і характеру, частіше одер-

жують більш високу оцінку з боку експертів. Однак так буває далеко не завжди - в обох вибірках зустрічалися досліджувані, які оцінили свої здібності набагато нижче, ніж це зробив експерт, що привело до істотного падіння значення залежної змінної; прогнозованого за допомогою регресійного рівняння. Подібна ситуація підкреслює досить важливий момент, який неодноразово здобував емпіричну підтримку у дослідженнях А. Бандури: для досягнення високих результатів часто недостатньо мати розвинуті здібності, потрібно мати також сформоване сприйняття власної ефективності.

Цікавим є також й те, що корелятом інтелектуальної активності є переконання у імовірнісній природі наукового пізнання (на противагу гіпердетермінізмові), а також орієнтація на номотетичний, природно-науковий ідеал пізнання. Хоча зазначені тенденції характерні для основного напрямку сучасного наукового пізнання в галузі психології, не можна виключити вплив такого фактора, як контамінація критерію (оскільки експерти могли вище оцінювати тих студентів, які демонстрували прийняття почутих на лекціях постулатів). Радикалізм (питання 7), так властивий студентському вікові, також виявився одним зі значимих предикторів, що відповідає численній літературі.

Моделі передбачення мають більшу цінність, якщо залежною змінною виступає не просто інша ознака, вимірювана в той же час, що й предиктори, а важливий зовнішній критерій, вимірювання якого винесено далеко вперед у часі. В якості такого критерію в даному дослідженні були використані реальні професійні досягнення студентів через великий проміжок часу (13 років для першої групи та 10 – для другої). Можна припустити, що для такого інтегрального критерію, як професійні досягнення випускників через багато років після закінчення університету, більш безпосереднім предиктором виступатиме рівень сформованої інтелектуальної активності. В такий спосіб реалізується один з базових принципів діагностики особистості з позицій соціально-когнітивної теорії: розведення оцінки внутрішніх когнітивно-афективних структур та зовнішніх диспозиційних тенденцій [5].

Оцінку професійних досягнень випускників ми базуємо на інформації, отриманій безпосередньо від них самих, опосередковано через інформантів (викладачів, методистів, однокурсників) та пошук в Інтернеті. Кількісно досяг-

нення кодувалися наступним чином: 1 - працює не по спеціальності на рядовій позиції, не захищав дисертації; 2 - працює не по спеціальності на позиції середнього рівня, не захищав дисертації; 3 - працює по спеціальності на позиції середнього рівня, не захищав дисертації; 4 - працює по спеціальності на середній або високій позиції, захистив дисертацію; 5 - працює по спеціальності та/або захистив дисертацію за кордоном. Для 4-х учасників жодної інформації знайти не вдалося, що було розцінено як відсутність значних професійних досягнень (бал 1), оскільки сфера спілкування психологів достатньо вузька й при наявності значних успіхів про людину стає відомо її викладачам або однокурсникам.

Для перевірки основної гіпотези дослідження був обчислений непараметричний коефіцієнт кореляції Спірмена між оцінкою інтелектуальної активності на базі регресійного рівняння та кількісною оцінкою професійних досягнень випускників. Кореляції обчислювалися окремо для представників першої та другої групи й наведені в табл.4.

Таблиця 4 - Кореляційні зв'язки між оцінкою інтелектуальної активності та професійними досягненнями випускників

Група	Об'єм вибірки	Кореляція	Значущість
Перша	44	0,551	P < 0.001
Друга	19	0,586	P < 0.011

Таким чином, існування статистично значущої залежності на незалежних вибірках дозволяє твердити, що отримані закономірності є стійкими й відтворюються з високими показниками сили зв'язку. Що важливо, величина кореляції особистісної методики виявилася значно вищою за ту, яку демонструють тести загального інтелекту. Цей результат надає впевненості в тому, що соціально-когнітивна діагностика особистості може допомогти подолати відомий бар'єр валідності у 0,3, який свого часу Уолтер Мішел наводив як доказ неефективності теорії рис у якості методологічної основи досліджень у галузі психології особистості [6].

Цілком зрозуміло, що той чи інший конкретний набір переконань має обмежену придатність в якості діагностичної методики. Це пов'язано з багатьма причинами – поперше, вона є досить короткою й не охоплює всі важливі компоненти «системи вірувань» (beliefs system) сучасної психологічної науки. По-друге, «дух часу» може суттєво змінювати систему переконань, яка надає своїм носіям певних соціальних переваг. Наприклад, сьогодні номотетичний підхід до пояснення психологічних феноменів не здається таким беззаперечним, як раніше. По-третє, ця методика зорієнтована на представників конкретної науки й не може застосовуватися без відповідних модифікацій. Хоча останнє твердження можна й піддати сумніву – імпліцитні теорії психологічних властивостей та джерел індивідуальних відмінностей внаслідок загальної значущості можуть бути важливими когнітивно-афективними феноменами, які дають можливість розуміти поведінку людей як наслідок внутрішньої динаміки. Яскравим прикладом є цикл дуже цікавих досліджень, проведених Керол Двек та її колегами [7]. Феномен, який вони вивчали,

отримав назву «наївного диспозиціоналізму» й полягає в використанні звичайними людьми особистісних рис як основних одиниць аналізу при соціальній перцепції. Дослідження К. Двек емпірично продемонстрували, що імпліцитні теорії, в основі яких лежать переконання в незмінності характеристик людини, впливають на те, яким чином людина оцінює себе та інших. Наприклад, невдачі в навчанні інтерпретуються «наївними теоретиками рис» як наслідок їх власної низької інтелектуальної здібності, вони приписують собі загальний низький інтелект на базі обмеженого досвіду окремих невдач. Ті ж досліджувані, які вважали, що їх інтелектуальні здібності не є фіксованими, в більшій мірі підкресливали необхідність розвивати свій інтелект, а не отримувати його кількісну оцінку.

При виникненні проблем вони зосереджувалися на чинниках, які дозволяли покращувати результати й розвивати здібності. Аналогічні результати спостерігалися й в сфері соціальної взаємодії. Важко сказати, чи є відмінності в імпліцитних теоріях, які вивчалися К. Двек, самостійним емпіричним феноменом, а не наслідком поширеної практики оцінки людей на базі теорії фіксованих рис (тестуванням знань, інтелекту, здібностей, особистості). На нашу думку, навіть поширення популярних телепередач на кшталт «Першого мільйону» може за допомогою засобів масової інформації нав'язувати людям переконання про стабільність психологічних властивостей. Цілком імовірно, що більш високі значення внутрішньої узгодженості шкал особистісних запитальників у США порівняно з нашою культурою є наслідком поширення імпліцитної теорії стабільних крос-ситуативних рис.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що використання принципів соціально-

когнітивної діагностики дає можливість створювати психологічні інструменти, які мають високу валідність відносно важливих життєвих критеріїв. Уявлення про власну ефективність та система переконань у галузі професійної діяльності є тими внутрішніми когнітивно-афективними структурами, динамічна взаємодія яких виявляє себе у рівні інтелектуальної активності індивіда, й опосередковано через нього впливає на стабільність поведінки у довгостроковій перспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. –М: Наука, 1997. –238 с.
2. Mischel W., Shoda Y. Reconciling Processing Dynamics And Personality Dispositions // Annu. Rev. Psychol. -1998. –49. -P.229-258.

3. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. –Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. –1986. –326 p.

4. Gregory R.J. Psychological Testing: history, principles and applications. –NJ: Allyn and Bacon, 1992. –190 p.

5. Cervone D., Shadel W.G., Jencius S. Social-Cognitive Theory of Personality Assessment // Personality and Social Psychology Review. –2001. –V.5. -№ 1. -P.33-51.

6. Mischel W. Personality and assessment. –New York: Wiley. –1968. –P.30-34.

7. Dweck C.S., Chiu C., Hong Y. Implicit Theories and Their Role in Judgments and Reactions: A World From Two Perspectives // Psychological Inquiry. –1995. –V.6. -№ 4. –P.267-285.

Надійшла до редколегії 24.01.2005

ВИНОГРАДОВ А.Г. СОЦИАЛЬНО-КОГНИТИВНАЯ ДИАГНОСТИКА СИСТЕМЫ УБЕЖДЕНИЙ КАК ПРЕДИКТОРА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ

Выполнено лонгитюдное исследование опосредованных связей между профессиональными достижениями студентов-психологов и их системой убеждений и представлений о собственной эффективности.

VINOGRADOV A.G. SOCIAL-COGNITIVE DIAGNOSTICS OF BELIEF SYSTEM AS A PREDICTOR OF PROFESSIONAL ACHIEVEMENT

It is executed of longitudinal study of indirect relationships between professional achievements of students - psychologists and their system of belief and representations about own efficiency.

УДК 159.9.072:343.53

О.В. КРАВЧЕНКО

Центр практичної психології УМВС України в Харківській області

ШАХРАЙСТВО ЯК СКЛАДОВА КРИМІНОГЕННОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ¹

На основі статистичного аналізу кримінальних справ, що стосуються шахрайства та вивчення засуджених за ці види злочину, проведена спроба узагальнити соціально-психологічний та демографічний портрет сучасного шахрая.

Шахрайство належить до одного з найдавніших суспільно небезпечних діянь. На жаль, практично завжди економічні зміни в суспільстві, розвиток ринкових відносин пов'язані з таким негативним явищем, як шахрайство, що проникає до всіх рівнів економічної діяльності держави: інвестиційної, довірчої, страхової, банківської тощо. За даними Тимчасової слідчої комісії Верховної ради України з питань перевірки діяльності довірчих товариств, уже на початок 1996 р. в Україні існувало 4861 довірчих і страхових товариств, інших небанківських фінансових закладів, у тому числі 1576 філій і представництв. До сфери діяльності недержавних фінансових посередників було залучено близько 4 млн. вкладників. У кожній третій такій структурі, діяльність яких перевірили фінансові і право-

охоронні органи, виявлено велику кількість порушень законодавства. Із загальної суми залучених засобів громадян майже чверть витрачено не за призначенням.

Як доводить аналіз криміногенної ситуації в Україні, кількість злочинів, кваліфікованих як шахрайство, зросло за останні 10 років приблизно у 8 разів. Загальна сума встановлених матеріальних збитків від учинення шахрайських злочинів зросла протягом 1999-2000 рр. майже в 2 рази. При цьому слід враховувати, що цей показник встановлено тільки для виявлених злочинів. Якщо ж врахувати досить високий рівень прихованої злочинності (особливо в економічній сфері), то можна припустити, що реальна сума матеріальних збитків через скоєння злочинів була в декілька разів більшою [1].

Значних збитків державі завдають шахраї - юридичні особи, так звані "фіктивні" фірми, через рахунки яких здійснюється конвертація грошових коштів, а також їх

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. психол. наук Христенко В.Є. (НУВС).